

وقف به مثابه الگوی کارآفرینی اجتماعی پایدار در اسلام

دکتر حبیب‌الله سالارزهی

(عضو هیئت علمی دانشکده مدیریت و حسابداری دانشگاه سیستان و بلوچستان)

چکیده: در سال‌های پایانی قرن بیستم و آغاز هزاره سوم، کارآفرینی اجتماعی به‌عنوان مکمل سازوکارهای کارآفرینی تجاری و کارآفرینی دولتی ظهور یافت. انجمن‌های مدنی، مظهر مشارکت‌های مردمی و کنش‌های نوع‌دوستی و خیرخواهی هستند که تحت لوای کارآفرینی اجتماعی از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. در مکاتب دینی، به‌ویژه مکتب الهام‌بخش اسلام، ارزش‌های والای انسان‌دوستی و تعالیم اخلاقی، پشتوانه مناسبی برای عمق بخشیدن به کارآفرینی اجتماعی و کنش‌های خیرخواهانه به حساب می‌آیند و سنت‌های حسنه زکات، صدقه، احسان و نیکوکاری و آنچه که در این مقاله به آن پرداخته می‌شود یعنی سنت پسندیده «وقف»، مصداق‌های مؤثر کارآفرینی یا کارگشایی اجتماعی هستند. کنش‌های خیرین نیکوکار در تأسیس و بهره‌برداری از مدارس آموزشی در مناطق محروم، تأسیس و راه‌اندازی بیمارستان‌های خیریه از طریق موقوفات، مراکز نگهداری ایتام و حمایت‌های مادی و معنوی از نیازمندان در راستای قرب الهی مصداق‌های بارزی از فعالیت‌های خیرخواهانه وقف در کشورهای اسلامی از جمله ایران اسلامی هستند. فرهنگ غنی اسلام، الهام‌بخش ارزش‌های نوع‌دوستی، تعاون و مشارکت داوطلبانه در فعالیت‌های مختلف معنوی و مادی است و خودگذشتگی از دارایی‌ها و اموال شخصی و اختصاص آن برای امور عام‌المنفعه و رفاه اجتماعی تحت لوای وقف، ویژگی منحصر به فرد کارگشایی اسلامی یا کارآفرینی اجتماعی در کشورهای اسلامی است. مقاله حاضر با رویکردی توصیفی و تحلیلی، به تبیین وقف به‌عنوان الگوی کارآفرینی اسلامی و اجتماعی پایدار در برنامه‌های توسعه و رفاه اجتماعی می‌پردازد.

واژه‌های اصلی: کارآفرینی اجتماعی، خیرخواهی، وقف و توسعه اجتماعی.

مقدمه

تجربه ثابت کرده است که دولت‌ها به‌تنهایی قادر به تأمین منافع عمومی جامعه و تحقق اهداف توسعه‌ای نیستند و به‌همین خاطر استفاده از ظرفیت بخش تجاری در تولید کالا و ارائه خدمات باعث گسترش بنگاه‌های اقتصادی در کشورهای توسعه‌یافته شده و زمینه‌های شکوفایی اقتصادی، اشتغال پایدار و رفاه نسبی شهروندان را تا حدود زیادی فراهم ساخته است. به‌همان نسبت که در یک کشور بخش خصوصی از لحاظ مقیاس فعالیت و بازدهی اقتصادی گسترش می‌یابد، رفاه و توسعه همگانی در جامعه افزایش می‌یابد. بخش خصوصی در ادبیات توسعه، موتور محرکه و شتاب‌دهنده اقتصاد جامعه به حساب می‌آید و یکی از دلایل ناکامی کشورهای در حال توسعه و اسلامی در تحقق اهداف توسعه‌ای، ضعف ساختار اقتصادی و حضور کم‌رنگ بخش خصوصی و دخالت نسبتاً گسترده دولت در نظام اقتصادی است. به‌رغم حضور فعال بخش‌های خصوصی در قالب شرکت‌های تجاری، شواهد نشان می‌دهد که تجربه بازار نیز در تحقق نیازهای محرومیت‌زدایی و تأمین منافع عمومی با شکست مواجه است؛ زیرا فعالیت‌های بخش خصوصی در قلمرو بازار با انگیزه‌های انتفاعی و مبتنی بر معیارهای عقلانیت اقتصادی و نفع‌طلبی شخصی است؛ از همین رو، کارآفرینی اجتماعی (Social Entrepreneurship) در چارچوب مشارکت‌های مردمی سازمان‌یافته و نهادهای خودجوش داوطلبانه، حلقه تکمیل‌کننده چرخه توسعه در پرتو دولت راهبردی و بخش خصوصی فعال است و به‌راحتی می‌تواند شکاف میان دولت و بازار را پر نماید. (Austin, Stevenson, et-al, 2006)

فلسفه وجودی سازمان‌های مردم‌نهاد و مؤسسات خیریه (Charities)، استفاده از ظرفیت مشارکت‌های مردمی است که با انگیزه‌های نوع‌دوستی و انگیزه‌های اعتقادی و مذهبی و با هدف حل مسائل اجتماعی در حوزه‌های مختلف فعالیت می‌کنند. همان‌گونه که در شکل شماره [۱] آمده است، ناکامی دولت‌ها در تحقق اهداف محرومیت‌زدایی به‌خاطر محدودیت‌های بودجه‌ای و عدم تمایل بخش خصوصی در تعقیب مسائل اجتماعی به دلایل ماهیت انتفاعی و انگیزه سودگرایانه حاکم بر فضای بازار، می‌طلبد که از ظرفیت مشارکت‌های مدنی و کارآفرینی اجتماعی برای جبران ناکامی دولت و شکست بازار در پیگیری اهداف توسعه اجتماعی استفاده گردد.

کارآفرینی اجتماعی در ادبیات توسعه که تحت لوای نظریه‌های راه سوم، بخش سوم و سازمان‌های مردم‌نهاد تجلی یافته است، بر مشارکت داوطلبانه احاد جامعه برای پاسخ به مطالبات و خواسته‌های اقشار آسیب‌پذیر تأکید دارد. مشخصه اصلی کنش‌های کارآفرینی یا کارگشایی اجتماعی، اقدام داوطلبانه و با نیت خیرخواهانه و بشردوستانه در تعقیب اهداف اجتماعی است. (Weerawardena, 2006:22)

کارآفرینی اجتماعی

واژه کارآفرینی ریشه در ادبیات فرانسه در قرن‌های هفدهم و هجدهم میلادی دارد. کارآفرینی به افرادی اشاره دارد که با پیگیری و جستجوی روش‌های بهتر انجام کار پیشرفت اقتصادی قابل ملاحظه‌ای را تجربه می‌کنند. کارآفرینان با استفاده بهینه از منابع و امکانات محدود، بهره‌وری و کارایی قابل توجهی را

عرضه و به عبارتی دقیق‌تر کارآفرینان ارزش افزوده ایجاد می‌کنند. در گفت‌وگو اقتصادی جوزف شومپتر (Joseph Schumpeter)، کارآفرینان تجاری (Business Entrepreneurship) نوآرانی هستند که اهداف اقتصادی را دنبال می‌کنند. (Dees, Jed, et-al, 2001:2) آنها همیشه در جستجوی تغییر، واکنش هوشمندانه به تغییر و حداکثر استفاده از تغییرات هستند. در ادبیات کارآفرینی، علاوه بر کارآفرینی تجاری که بیشتر معطوف به کسب و کارهای تجاری و اقدامات ریسک‌پذیرانه جهت دستیابی به اهداف سودآوری است، کارآفرینی اجتماعی به مثابه مکمل کارآفرینی تجاری جایگاه ویژه‌ای در ادبیات توسعه اجتماعی دارد. جوهره کارآفرینی اجتماعی همان فعالیت‌های نوع‌دوستی، احسان و نیکوکاری و احساس مسئولیت در قبال مشکلات اقشار آسیب‌پذیر و محروم جامعه است. آنچه ضرورت کارآفرینی اجتماعی را در جامعه مدرن امروزی آشکار می‌سازد، بن‌بست نظام سرمایه‌داری است که با اصالت دادن به اصل آهتین منافع شخصی و نادیده گرفتن حقوق و نیازهای اقشار و طبقات آسیب‌پذیر جامعه بر شدت فقر و محرومیت و افزایش شکاف طبقاتی در جامعه افزوده است.

با توجه به ناکامی دولت‌ها و مؤسسات تجاری برای حل مسائل اجتماعی، جامعه امروزی برای رویارویی با مسائل پیچیده اجتماعی نیازمند کارآفرینی و خلاقیت اجتماعی است. کارآفرینی اجتماعی شامل برنامه‌های نوآورانه برای کمک به بهبود معیشت کسانی است که فاقد کسب و کار و توان مالی هستند و یا در استفاده از فرصت‌های خدمات اجتماعی با محدودیت مواجه‌اند. این گروه از کارآفرینان نیکوکار، بر اساس پایبندی به ارزش‌ها و مأموریت ارزشی که به آن باور دارند، دست به ابتکار عمل‌ها و نوآوری‌های اجتماعی برای برآورده ساختن نیازهای جامعه می‌زنند. (Gliedt, Parker, 2007:538)

این نوع از کارآفرینان با انگیزه‌های نیکوکارانه در راستای خدمت به بندگان خدا، نوعی رضایت‌درونی حاصل می‌کنند و از این‌که گرهی از مشکلات مردم به دست آنها باز می‌شود و در خدمت به هم‌نوعان مشارکت دارند، شور و شغف در آنها به وجود می‌آید. کارآفرینی اجتماعی فرایندی است که در جریان آن، افراد و گروه‌ها و بخش‌های اجتماعی به‌طور داوطلبانه

کار می‌کنند تا از دارایی‌های اجتماعی که بدون استفاده مانده، ارزش‌آفرینی کنند و فرصت‌های ناشی از آنها را تشخیص دهند. (میری، ۱۳۸۵، ص ۱۷)

کارآفرینی اجتماعی، همان نوآوری برای مشکلات و مسائل اجتماعی است. کارآفرینان اجتماعی با استفاده از تدابیر نوآورانه و ایجاد سازوکارهای اجتماعی به بسیج منابع برای برخورد با مسائل اجتماعی می‌پردازند. کارآفرینان اجتماعی به دنبال شناسایی و رفع نیازهای اجتماعی جامعه هستند و در این مسیر پرفراز و نشیب از اعتبار اجتماعی و جان و مال خود مایه می‌گذارند. کارآفرینان اجتماعی تحولات اجتماعی را شتاب می‌بخشند و پیامدهای اجتماعی بلندمدت و پایدار را به ارمان می‌آورند. (Alvord, Brown, et-l, 2004:262)

یکی از نمونه‌های موفق کارآفرینی اجتماعی در مصر تأسیس سازمان غیرانتفاعی سکیم (SEKEM)، همان نام قدیمی مصر باستان به معنای انرژی آفتاب است که در سال ۱۹۷۷ براساس سنت‌های فرهنگی بومی و تعالیم اسلامی پایه‌گذاری شد. این مؤسسه بعدها به یک شرکت چندمنظوره تبدیل شد و درآمدهای حاصل از آن به تعلیم و تربیت بزرگسالان و بهداشت و درمان اقشار آسیب‌پذیر اختصاص یافت. ضمناً در این مؤسسه تلاش‌های زیادی برای جلب اعتماد و حمایت خیرین جهت پیشبرد طرح‌های فقرزدایی صورت گرفته و این مؤسسه توانسته است جوایز ملی و بین‌المللی را به خاطر اقدامات بشردوستانه و فقرزدایی از آن خود نماید. (Seelos, Johanna, 2005:241)

کارآفرینی اجتماعی در اسلام

شواهد تجربی تأیید می‌کند که فعالیت‌ها و اقدامات خیرخواهانه، تا حدود زیادی ریشه در باورها و اعتقادات شهروندان دارد و باورهای فرهنگی و اجتماعی به‌عنوان خمیرمایه شخصیت جوامع و ملت‌ها در گرایش‌های نوع‌دوستی و رفتارهای داوطلبانه و نیکوکارانه شهروندان بسیار مؤثر است. در مطالعه‌ای که تحت عنوان تأثیر مذهب روی فعالیت‌های خیریه در کانادا انجام شد، یافته‌های تحقیق، تأثیر تعلقات و باورهای مذهبی را در گسترش فعالیت‌های خیریه و داوطلبانه تأیید می‌کند. براساس یافته‌های به‌دست آمده، شهروندان کانادایی با اعتقادات مذهبی قوی، در مقایسه با سایرین مشارکت بیشتری در

امکان‌پذیر می‌سازد، از زمان‌های قدیم بین ملل مختلف معمول بوده است، ولی در دین اسلام، به جهت تأکید قرآن و سنت به دستگیری از ضعفا و فقرا و توجه مسلمانان بر امور خیریه، اهمیت بیشتری کسب کرده است. اگرچه در ادیان باستانی و بین ملل به نحوی حبس مال معمول گردیده است، ولی وقف در اسلام ویژگی خاصی دارد و تأکید بر امر خیر در تعالیم مذهبی برای جلب رضای خداوند، برجستگی ویژه‌ای دارد. (انجوی‌نژاد و امامی، ۱۳۸۳: ۱۵۴) تمدن اسلامی در بها دادن به وقف تأثیر قابل ملاحظه‌ای داشته است و در بسیاری از کشورهای غیر اسلامی، به تبعیت از فرهنگ و وقف در اسلام گام‌های بلندی در زمینه وقف‌داری‌ها برای اهداف بشردوستانه و توسعه‌ای برداشته شده است. در حال حاضر، در آمریکای شمالی، بسیاری از بنیادهای خیریه و مذهبی، جزء اموال موقوفه هستند و ده‌ها هزار بنیاد خیریه هم‌اکنون در آمریکا فعالیت دارند. دانشگاه آکسفورد تقریباً بر اساس الگوی اسلامی وقف پایه‌گذاری گردید که سابقه وقف‌داری و اموال برای توسعه مراکز آموزشی برای اولین بار در جهان اسلام متداول گردید و دانشگاه اسلامی الأزهر مصر نیز از الگوهای موفق دانشگاه‌های جهان هست که بر پایه موقوفات بنیان‌گذاری شد و از زمان تأسیس تاکنون بخش عمده‌ای از منابع مالی این مرکز آموزش عالی اسلامی، از طریق منابع و دارایی‌های وقف‌شده خیرین تأمین می‌شود. وقف در کشورهای غربی به‌عنوان تولید اسلامی (Islamic Trust) یا بنیاد دینداری (Pious Foundation) مشهور است که شهروندان مسلمان با اختصاص دارایی و سایر موقوفات در برنامه‌های رفاه اجتماعی و کمک به اقشار آسیب‌پذیر تعهدات مذهبی‌شان را ادا می‌کنند تا رضایت پروردگار متعال را جلب نمایند. منشأ این کنش خیرخواهانه و بخشش دارایی و اموال نشان از ظرفیت اعتقادی و ایمان اسلامی دارد که مسلمانان با هدف قرب الهی و تأمین رضایت پروردگار دست به این اقدام نیکوکارانه می‌زنند و بخشی از اموال و دارایی‌هایشان را برای رفاه دیگران اختصاص می‌دهند. (Kuran, 2001:843)

وقف در اصطلاح فقهی به معنای نگه داشتن، حبس کردن و منع کردن است. وقف یعنی حبس مایملک و جلوگیری از انتقال آن به دیگری، چه از راه فروش و چه از راه بخشش، و در مقابل منافع و سود حاصل از آن را در راه خداوند قرار دادن است که در واقع همان

ارزانی نموده است تا برای دیگران مفید باشد و کارهای خیر انجام دهد. در حدیثی دیگر با تأکید بر نوع دوستی آمده است: «خیر الناس من ینفع الناس»؛ بهترین مردم آنهایی هستند که به دیگران نفع می‌رسانند.

از همین رو و در چارچوب اعتقادات مسلمانان، احیای سنت حسنه نیکوکاری و کنش‌های خیرخواهانه، رحمت و عطف الهی را برای نیکوکاران به همراه دارد. (Kraffess, 2005:15)

دین اسلام، پرچمدار معنویت، صلح، رفاه، نوع دوستی، خیرخواهی و رفاه اجتماعی است. عدالت اجتماعی در اسلام مبتنی بر آموزه‌های قرآنی و سیره نبوی بر این نکته صحه می‌گذارد که «فقرا و نیازمندان، در ثروت و دارایی اغنیا حقوق و سهمی معین دارند» («و فی أموالهم حق معلوم للسائل والمحروم») [معارف: ۲۴]؛ چراکه در چارچوب شریعت اسلامی همه چیز متعلق به ذات باری تعالی است و اوست که ثروت و دارایی را به بعضی ارزانی داشته است، و شایسته است که این صاحبان ثروت و دارایی در امور خیر پیش قدم باشند و به دیگران کمک کنند. در متون اسلامی تأکید شده است که خداوند پذیرای بندگان مصلح و نیکوکاری است که علاوه بر آن که نماز را بجا می‌آورند، در کارهای خیر و نیک پیش قدم هستند. (Sami, 2006:2)

اسلام، بستر متعالی برای

وقف و کارآفرینی اجتماعی پایدار

وقف، سابقه طولانی در فرهنگ ملل و تمدن‌های تاریخ بشری دارد و مصادیق آن را می‌توان در عهد فرمانروایی فراعنه مصر جستجو کرد. در مصر قدیم، فراعنه املاک و زمین‌هایی را برای راهبان اختصاص می‌دادند، و در تمدن یونان باستان آثار و نشانه‌هایی از وقف کتابخانه‌ها و مراکز آموزشی وجود دارد. در سال‌های قبل از ظهور اسلام، مصادیق وقف و فعالیت‌های خیریه در سیره پیامبران الهی مشاهده می‌شود. حضرت ابراهیم خلیل از پایه‌گذاران اولیه وقف بودند که در زمان حیات این پیامبر نهادهای امدادی و خیریه‌ای بنیان گذاشته شد که منابع اولیه آنها از طریق وقف تأمین می‌شد. نکته قابل تأمل آن است که خیرین و نیکوکاران با اختصاص دارایی و اموالشان به صورت وقف، از مالکیت بر آن اموال برای همیشه می‌گذرند و آنها را صرف امور عام‌المنفعه می‌کنند. (Bremer, 2004:12)

وقف به عنوان نهادی که تداوم صدقات را

فعالیت‌های خیریه و کمک به اقشار آسیب‌پذیر و نیازمند داشته‌اند. (Berger, 2006:8)

بکر و همکاران نیز در مطالعه‌ای میدانی پیرامون عوامل اثرگذار بر کنش‌های نوع دوستی و خیرخواهانه، پایبندی به ارزش‌های مذهبی و تعالیم اخلاقی را در بروز رفتارهای خیرخواهانه حائز اهمیت می‌دانند. (Bekkers, Wiepking, 2007:15)

همچنین وانگ و گرادی در بررسی روابط میان کنش داوطلبانه، سرمایه اجتماعی و کمک‌های خیریه، دریافتند که باورهای مذهبی از عوامل تعیین‌کننده کنش‌های داوطلبانه و افزایش کمک‌های خیریه و بشردوستانه است. شهروندان معتقد به باورهای مذهبی تمایل بیشتری دارند تا کمک‌های خیریه‌شان را در اختیار اقشار آسیب‌پذیر و معلولان قرار دهند. (Wang, Graddy, 2008:30)

در یک بررسی تطبیقی، مذاهب مختلف از لحاظ توجه به فعالیت‌های خیریه و نیکوکاری مورد مقایسه قرار گرفتند و یافته‌های تحقیق اثبات نمود که مکتب اسلام نسبت به بسیاری از مکاتب دینی اهمیت زیادی به فعالیت‌های نوع دوستی و خیریه می‌دهد. (Salamon, Anheier, 1997:6)

ارزش‌ها و نمادهای دینی رایج در فرهنگ اسلامی از قبیل صدقه، زکات، توجه به فقرا و محرومان، نذر، ایثار، احسان و محبت با بندگان، نوع دوستی، تعاون و مشارکت جمعی و وقف اموال و دارایی برای اهداف خیریه بیانگر قابلیت‌های وسیع کارآفرینی اجتماعی در اسلام است. دکتر بلین در مورد نظام وقف در اسلام می‌گوید: در قرآن همواره مردم به نیکوکاری و احسان دعوت شده‌اند و نمی‌توان سوره‌ای از قرآن را یافت که در آن آیه یا آیاتی درباره بذل جان یا مال در راه خدا نیامده باشد. (بندرچی، ۱۳۸۷: ص ۱۱)

آیه‌های قرآن و احادیث متعدد، مسلمانان را به خاطر اقدامات بشردوستانه و نیکوکارانه به پاداش‌های بهشت برین و قرب الهی مژده می‌دهند. بعلاوه، مسلمانان اقدامات نیکوکارانه از قبیل صدقه، کمک کردن به نیازمندان و وقف را نوعی تعهد اخلاقی و دینی می‌دانند و با طیب‌خاطر در راستای جلب رضایت خداوند و رفع خواسته‌های نیازمندان تلاش می‌کنند. در حدیثی از پیامبر اکرم -صلی الله علیه وسلم- نقل شده است: «أحب الخلق إلی الله من أحسن إلی عیاله»؛ محبوب‌ترین انسان‌ها نزد خداوند کسی است که به خلق خدا و هم‌نوعانش احسان و نیکی کند. (سنن بیهقی) بعلاوه خداوند انسان را خلق نموده است و به وی این استعداد را

راه خدمت به مردم و گره‌گشایی مشکلات و سروسامان دادن به وضعیت عادی و فرهنگی آنان است. (آستان‌قدس‌رضوی، ۱۳۸۷) واژه وقف در اسلام به معنای نگه داشتن و اختصاص دادن آن برای اهداف خیرخواهانه است. وقف معمولاً شامل کالاهای ماندگار و با دوام از قبیل املاک زراعی، تجاری و مسکونی و یا وقف کتابخانه‌ها، ماشین‌آلات کشاورزی، دام‌ها، سهام و ... است. وقف همان سلب استفاده شخصی از اموال و دارایی‌های فردی و اختصاص اصل و مزایای حاصله از آن برای اهداف معین است. مالکیت وقف شده نمی‌تواند به شخص دیگری انتقال یابد، مگر تحت شرایطی خاص که بتوان آن را تبدیل به احسن ساخت و مزایای آن را برای اهداف مورد نظر اختصاص داد. تفاوت عمده وقف با زکات و فطریه در احادیث و متون اسلامی در آن است که زکات و فطریه به عنوان یک فعالیت خیرخواهانه الزامی (Compulsory Charity) معرفی شده‌اند، در حالی که صدقه و وقف در فرهنگ اسلامی نوعی فعالیت خیریه داوطلبانه و اختیاری (Optional Charity) مبتنی بر احساسات نوع دوستی هستند. تفاوت صدقه و وقف در آن است که صدقه معمولاً اقدامی عادی است و شامل

کمک‌های خیریه جاری و جزئی است، در حالی که وقف نوعی کنش داوطلبانه و اختیاری است که صاحبان سرمایه، بخشی از دارایی‌ها و اموال شخصی‌شان را برای فعالیت‌های خیریه وقف دائمی می‌کنند و از همین رو، وقف نوعی صدقه دائمی (Perpetual charity) و مستمر است. به لحاظ ماهیت، وقف همانند سایر فعالیت‌های خیریه در قلمرو بخش داوطلبانه قرار دارد. اهداف و کاربردهای منافع حاصله از اوقاف می‌تواند صرف نهادهای آموزشی، یتیم‌خانه‌ها، ساخت و بهره‌برداری مساجد و گسترش سایر فعالیت‌های خیریه عام‌المنفعه شود. (Sadeq, 2002:134)

انواع وقف در اسلام

۱. وقف مذهبی (Religious Waqf): اکثریت مساجد در جهان اسلام بیشتر از نوع وقف مذهبی هستند که توسط خیرین بنیان‌گذاری شده‌اند. بعلاوه املاک و دارایی‌های اختصاص یافته برای مساجد، حوزه‌های علمیه و مدارس دینی از همین نوع موقوفات مذهبی هستند.

۲. وقف انسان‌دوستانه (Philanthropic Waqf): در وقف انسان‌دوستانه، موقوفات با هدف حمایت از فقرا و پیشبرد فعالیت‌های اجتماعی

نوع دوستی، احساس مسئولیت در قبال کیفیت زندگی شهروندان فقیر و آسیب‌پذیر و تعهد اخلاقی و دینی برای رفع مشکلات مادی اقشار آسیب‌پذیر مورد تأکید فراوان قرار گرفته است. در مجموع می‌توان عوامل مذهبی از قبیل تقوا و ایمان قوی، عوامل فردی از قبیل شخصیت مهربان، روحیه سخاوت‌مندی و پایگاه شغلی، سطح درآمد، میزان تحصیلات و شعور اجتماعی و سایر مؤلفه‌ها را از تعیین‌کننده‌های اقدامات خیریه از قبیل وقف دانست. (شکوری، ۱۳۸۶: ۱۲۳)

ماحصل مطالعات انجام شده در

خصوص شناسایی عوامل اثرگذار بر کنش‌های خیرخواهانه از جمله سنت حسنه وقف در شکل شماره [۲] آمده است.

وقف و تأثیر آن بر توسعه و رفاه اجتماعی

در جوهره تعالیم اسلامی، تلاش و کسب روزی حلال نوعی عبادت تلقی شده است و سازوکارهای فقرزدایی و توزیع ثروت از قبیل پرداختن زکات، صدقه، توجه به معیشت فقرا و ایتم، احسان و نیکوکاری با اقشار آسیب‌پذیر و از همه مهم‌تر سنت حسنه وقف نشان از ظرفیت و پشتوانه قوی فرهنگ اسلامی برای ارتقای توسعه اجتماعی در جوامع اسلامی است. تجربه وقف در کشورهای اسلامی نشان می‌دهد که موقوفات می‌توانند در تحقق اهداف مرتبط

با توسعه اجتماعی ایفای نقش کنند. برای نمونه، خدمات شهری، آموزش و پرورش، بهداشت و درمان از شاخص‌های توسعه هستند و گسترش فرهنگ وقف در زمینه‌های آموزش، بهداشت و رفاه اجتماعی تأثیر بسزایی در ارتقای توسعه اجتماعی دارد. (Sami, 2006:6) در مالزی شواهد نشان می‌دهد که کاربردهای وقف علاوه بر مصارف آن در زمینه‌های بهداشت و آموزش مصادیق زیادی از کاربرد وقف در تأسیس شرکت‌های تعاونی مسکن، شرکت‌های صنعتی، تأسیس کتابخانه‌ها، آزمایشگاه و مراکز پژوهشی وجود دارد که تأثیر مستقیمی بر ارتقای رشد اقتصادی و تولید ناخالص داخلی این کشور داشته

و منتفع‌ساختن توده مردم اختصاص می‌یابند. برای نمونه کتابخانه‌ها، مراکز آموزشی، خدمات بهداشتی، مراقبت از حیوانات، مراقبت از محیط زیست، فعالیت‌های توسعه فضای سبز، جاده‌سازی و ... از این نوع موقوفات هستند.

۳. وقف خانوادگی (Family Waqf): نوع سوم وقف اشاره به موقوفاتی دارد که از سوی والدین به فرزندان و ورثه اختصاص می‌یابد و مازاد درآمد به دست آمده برای فقرا هزینه می‌شود. (Kahf, 2000:1)

مطالعات و شواهد نشان می‌دهد سنت حسنه وقف و سایر فعالیت‌های خیرخواهانه در کشورهای اسلامی تابعی از متغیرهای مختلف است و در متن نظام ارزشی دین مبین اسلام،

است. (Ariff, 1991:73)

وقف به‌عنوان یک بنیاد خیریه اسلامی از طریق اختصاص اموال و دارایی‌ها برای اهداف خدایسندانه تحقق می‌یابد. در کشورهای اسلامی پروژه‌های زیادی وجود دارند که از طریق موقوفات و دارایی‌های وقف‌شده از سوی خیرین اداره می‌شوند. آثار و نتایج وقف می‌تواند در پروژه‌های انسان‌دوستانه، فرهنگی، اقتصادی، بهداشت و درمان، آموزش و پرورش و بسیاری دیگر از حوزه‌های رفاه اجتماعی تجلی یابد. به‌طور نمونه وقف چشمه‌ها و چاه‌های آب جهت مصارف عمومی، ساخت خانه برای محرومان، ساخت مکان‌های اقامت رایگان برای مسافران بی‌بضاعت، نگهداری پل‌ها، سازماندهی مراسم تشییع جنازه اموال بی‌بضاعت، کمک به معلولان، تأمین مالی مراسم ازدواج جوانان نیازمند، ساخت و نگهداری دارالایتم و خانه‌های سالمندان و ... از مصادیق کاربرد اموال و دارایی‌های وقف هستند. مصادیق زیادی از کاربرد موقوفات در زمینه‌های بهداشت و درمان و آموزش و پرورش وجود دارد که به‌طور نمونه می‌توان به بیمارستان‌های سیار و گروه‌های امداد پزشکی اشاره نمود که روستا به روستا فعالیت می‌کنند و از طریق اموال و دارایی‌های وقف‌شده اداره می‌شوند. (Krafess, 2005:16) بخش قابل توجهی از فعالیت‌های توسعه‌ای در کشورهای اسلامی که در ذیل به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود مبتنی بر منابع و دارایی‌های وقف‌شده است (Sadeq, 2002:136):

۱. تأسیس نهادهای آموزشی نظیر مدارس ابتدایی، دبیرستان‌ها و همچنین تأسیس دانشکده‌ها و مراکز آموزش عالی به‌طور نمونه در بنگلادش بیش از ۸۰۰۰ مؤسسه آموزشی بر پایه وقف ساخته شده است؛
۲. وقف خانه‌های مراقبت و ایتم که محل نگهداری کودکان بی‌سرپرست و افراد فاقد سرپناه است و امکانات زندگی و تحصیل رایگان برای آنها فراهم می‌شود؛
۳. تقریباً اکثریت مساجد در بنگلادش به عنوان مراکز فرهنگی و اجتماعی خدمات عام‌المنفعه را به مسلمانان عرضه می‌کنند و حدود ۱۲۰ هزار مسجد از طریق منابع وقف تأسیس شده است و فعالیت‌های آموزشی در این مساجد به صورت رایگان ارائه می‌شود. بعلاوه در مناطق روستایی بنگلادش، مساجد و مکتب‌خانه‌های آموزش تعالیم اسلامی بر پایه

موقوفات اداره می‌شوند؛

۴. کلینیک‌ها و مراکز بهداشتی و درمانی از جمله فعالیت‌های خیریه مبتنی بر منابع موقوفات هستند. بنیاد همدرد (Hamdard Foundation) مبتنی بر طب گیاهی در کراچی که الگوی موفق استفاده از ظرفیت کمک‌های مردمی و موقوفات است. همچنین این کلینیک از حمایت‌های مالی دانشگاه کراچی و مؤسسات خیریه و امدادی پاکستان، هندوستان و بنگلادش برخوردار است و خدمات پزشکی را در اختیار اقشار آسیب‌پذیر قرار می‌دهد؛

۵. فروشگاه و مراکز تجاری وقف‌شده که منبع درآمدزایی و تأمین منابع مالی برای پروژه‌های عام‌المنفعه و پروژه‌های خیریه هستند؛

۶. سایر منابع و دارایی‌ها نظیر املاک مسکونی، کشاورزی و سهام شرکت‌ها و کارخانجات که از سوی خیرین نیکوکار وقف مصالح جامعه اسلامی می‌شوند.

افزون بر اینها وقف می‌تواند به‌طور مؤثرتر برنامه‌های فقرزدایی را به روش‌های جدید و جامع تحقق بخشد. در گذشته کاربرد موقوفات در ساخت و تجهیز عبادتگاه‌ها، تأسیس و نگهداری مراکز آموزشی و حوزه‌های بهداشت و درمان، تدارک غذا برای نیازمندان رایج بوده است، اما هم‌اکنون کاربردهای وقف علاوه بر موارد پیش‌گفته، حوزه‌های تأمین آب آشامیدنی برای حوزه روستایی یا شهری، محافظت از یک شهر، پرداخت مالیات همسایگان، عرضه مواد غذایی برای کودکان و ... را در بر می‌گیرد. در سال‌های اخیر وقف وجوه نقد در بسیاری از جوامع اسلامی رایج شده است و بعضی از سرمایه‌داران مسلمان، وجوه نقد مشخصی را به‌عنوان وام در اختیار متقاضیان وام قرار می‌دهند و بازگشت وام‌ها را صرف خدمات اجتماعی برای اقشار آسیب‌پذیر می‌کنند. (Cizakca, 1995:324)

در ایران به موازات سایر کشورهای اسلامی، مصداق‌های فراوانی از موقوفات و اختصاص دارایی‌ها برای امور عام‌المنفعه وجود دارد و به یقین می‌توان ادعا نمود که سنت حسنه وقف توانسته است یاور محرومان و اقشار آسیب‌پذیر جامعه باشد. کارآفرینی اجتماعی در فرهنگ ایران اسلامی، توانسته است ارزش‌های نوع‌دوستی، قرب الهی و اسلام‌خواهی را در هم آمیزد. اعتقادات و باورهای اسلامی و ملی مردم ایران زمین الهام‌بخش

کنش‌های خیرخواهانه و انسان‌دوستانه برای جلب رضایت خداوند و عمران و آبادانی کشور است. تبلور اراده خیرین مدرسه‌ساز برای ساخت صدها هزار کلاس درس و وقف آن برای فعالیت‌های آموزشی یکی از این ظرفیت‌هاست. بنابر آمار رسمی مجمع خیرین مدرسه‌ساز کشور، نیکوکاران و افراد خیر با مشارکت گسترده خود در امر مقدس مدرسه‌سازی، بار سنگینی را از دوش دولت و وزارت آموزش و پرورش برداشته‌اند و تاکنون ۳۳ درصد از مدارس کشور توسط خیرین مدرسه‌ساز کشور احداث شده است. (روزنامه کیهان، ۱۳۸۵) احداث، بهره‌برداری و مدیریت بیمارستان‌ها و درمانگاه‌های خیریه توسط خیرین و وقف آن برای بیماران نیازمند و مستحق و ارائه خدمات پزشکی رایگان یا با کمترین تعرفه پزشکی در مقایسه با بیمارستان‌های خصوصی، نمونه دیگری از فرهنگ نیکوکاری و احیای سنت حسنه وقف در میان مسلمانان ایران زمین است. به‌طور نمونه، بیمارستان فوق‌تخصصی رضوی مشهد نمادی برجسته از تبلور اراده انسان‌های نیکوکار و الهام‌گرفته از آموزه‌های مکتب اسلام در حمایت از منزلت و کرامت بشری در زیباترین و ملموس‌ترین نوع آن از طریق وقف است. (بیمارستان فوق‌تخصصی رضوی، ۱۳۸۷)

آری می‌توان با ترویج فرهنگ احسان و نیکوکاری و احیای سنت حسنه وقف، بخشی از نیازهای آموزشی، بهداشتی و رفاهی اقشار آسیب‌پذیر جامعه را برآورده ساخت و آهنگ رشد و توسعه اجتماعی کشور را شتاب بخشید

نکته قابل توجه در زمینه کاربرد وقف در توسعه و رفاه اجتماعی آن است که وقف به‌تنهایی و بدون توجه به مشارکت بخش‌های تجاری و دولتی تأثیر قابل ملاحظه‌ای نمی‌تواند بر توسعه اجتماعی داشته باشد. بخش عمده‌ای از موقوفات و دارایی‌های وقف‌شده از سوی سرمایه‌داران حقیقی و حقوقی بخش خصوصی و خانواده‌های پردرآمد به فعالیت‌های عام‌المنفعه و خیریه اختصاص می‌یابد و سودآوری بخش خصوصی در مقیاس گسترده و افزایش سهم درآمد خانوارها به موازات پایداری به باورهای مذهبی می‌تواند سهم مشارکت‌های داوطلبانه از قبیل وقف و کمک‌های خیریه را افزایش دهد. بعلاوه دولت می‌تواند با معافیت‌های مالیاتی بر موقوفات، اعطای تسهیلات و سایر

New York: John Wiley & Sons, Inc.

16. Jennifer (2004) "Islamic Philanthropy : Reviving Traditional Forms for Building Social Justice" CSID Fifth Annual Conference , Defining and Establishing Justice in Muslim Societies" Washington, DC – May 28-29, Available at : www.islam-democracy.org/documents/pdf/2004_Annual_Conference_Program
17. Kahf Monzer (2002) "Waqf and its Socio Political Aspects" Available at : www.awqafsa.org.za/.../Waqf%20&%20its%20Socio%20Political%20Aspects%20-%20Monzer%20Kahf.pdf
18. Khan, M. Fahim (1997), "Social Dimensions of Islamic Banks in Theory and Practice" Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, manuscript. Training Institute, Seminar Proceedings No. 23.
19. Gliedt Travis and Parker Paul (2007) "Green Community Entrepreneurship: Creative Destruction in the Social Economy" International Journal of Social Economics Vol. 34 No. 8.
20. Krafess, Jamal (2005) "The influence of the Muslim religion in humanitarian aid" international review of the red cross, Volume 87 Number 858 June.
21. Kuran, Timur (2001) "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and imitations of the Waqf System" Law & Society Review, Vol. 35, No. 4.
22. Sadeq, Abul Hasan M. (2002) "Waqf, perpetual charity and poverty alleviation" International Journal of Social Economics, Volume 29 Number 1/2.
23. Salamon, Lester M and Anheier Helmut K. (1997) "The Third World's Third Sector in Comparative Perspective" The Johns Hopkins University Institute for Policy Studies, All Rights Reserved www.undp.org.sa/pages/news/2007/HDR_07/Useful_Docs/En_Country_FactSheet.pdf.
24. Sami, Hasan (2006) "Muslim Philanthropy and Social Security: Prospects, Practices, and Pitfalls" University of Technology, Sydney A paper presented at the 6th ISTR Biennial Conference held in Bangkok, 9-12 July 2006
25. Seelos, Christian and Johanna, Major (2005) Social Entrepreneurship : Creating New Business Models to Serve The Poor " Business Horizons , Vol . 48.
25. Wang Lili and Graddy Elizabeth (2008) "Social Capital, Volunteering, and Charitable Giving" Voluntas (2008) 19.
26. Weerawardena Jay (2006) "Investigating Social Entrepreneurship : A Multidimensional Model" Journal of World Business, Vol . 41.

۲. انجوی نژاد، سیدمهدی و محمد امامی (۱۳۸۳): «تحوّلات قانون‌گذاری در بیع وقف و مبنای آن»؛ فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۸، شماره ۳.
۳. بندرچی، محمد رضا (۱۳۸۷): «وقف از دیدگاه تاریخی و اصطلاح‌شناسی فقهی»؛ ماهنامه میزان، شماره ۶۷، فروردین و اردیبهشت.
۴. شکوری، علی (۱۳۸۶): «بررسی نظری و تجربی کنش‌های نوع‌دوستانه»؛ فصلنامه سیاست داخلی، سال اول، شماره دوم.
۵. میری، علی (۱۳۸۵): «کارآفرینی اجتماعی: مروری بر زمینه‌های سیاسی و اجتماعی»؛ فصلنامه دانش مدیریت، سال ۱۹، شماره ۷۲.
۶. مصاحبه رئیس مجمع خیرین مدرسه‌ساز کشور، به نقل از روزنامه کیهان، مورخ ۲۵/۲/۸۵.
۷. بیمارستان فوق تخصصی رضوی به نشانی:

<http://www.razavihospital.com>

8. Austin, James and Stevenson, Howard and Wei-Skillern Jane (2006), Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both? ENTREPRENEURSHIP THEORY and PRACTICE, Blackwell Publishing Limited.
9. Alvord Sarah H and Brown L. David and Letts Christine W (2004) "Social Entrepreneurship and Societal Transformation" The Journal of Applied Behavioral Science, Vol. 40, No. 3.
10. Arif, Mohammed (1991) "The Islamic Voluntary Sector in Southeast Asia" Institute of Southeast Asian Studies, Singapore, J.KAU: Islamic Econ., Vol. 8.
11. Bekkers, René Wierking, Pamala (2007) "Generosity and Philanthropy: A Literature Review" Available at : www.fss.uu.nl/soc/homes/bekkers/generosity.pdf.
12. Berger Ida E (2006) "The Influence of Religion on Philanthropy in Canada" School of Business Management, Ryerson University, 350 Victoria Street, Toronto, Ontario, Canada, M5B.
13. Bremer Jennifer (2004) "Islamic Philanthropy : Reviving Traditional Forms for Building Social Justice" CSID Fifth Annual Conference " Defining and Establishing Justice in Muslim Societies" Washington, DC – May 28-29, Available at : [islam-emocracy.org/documents/pdf/2004_Annual_Conference_Program](http://www.islam-emocracy.org/documents/pdf/2004_Annual_Conference_Program).
14. Brown Raj and Holloway Royal (2006) "Islamic Philanthropy and The Evolution of Social Entrepreneurship in South East Asia" Available at : www.rhul.ac.uk/management/News-and-Events/seminars/Islamic_Philanthropy_Abstract_nov07.pdf.
15. Cizacka, M (1995) "Cash Waqfs on Bursa" Journal of Economic and Social History of the Orient, 38(3) Dees, J. Gregory, Jed Emerson and Peter Economy (2001) "Enterprising Nonprofits: A Toolkit for Social Entrepreneurs".

سیاست‌های تشویقی زمینه مشارکت مردم را در چرخه عمران و توسعه کشور فراهم سازد و با تسهیل قوانین و مقررات وقف و واگذاری مدیریت موقوفات در قالب سازمان‌ها و نهادهای خیریه از ظرفیت‌های مشارکت خیرین و گروه‌های داوطلب برای توسعه و رفاه همگانی استفاده نماید. این مثلث سه‌بعدی دولت، بخش خصوصی مبتنی بر سرمایه‌داری اسلامی و بخش خیریه و داوطلبانه، اثرات جهانی و معنوی و اقتصادی زیادی را برای توسعه همه‌جانبه در جوامع اسلامی به همراه دارد. در مدل چندبعدی توسعه، وقف به‌عنوان یکی از فعالیت‌های خیرخواهانه اسلامی آراسته با ویژگی‌های تقوا و پارسایی، نوع‌دوستی و عدالت اجتماعی زیرساخت مناسبی را برای ارتقای نوآوری و پویایی کارآفرینی اجتماعی و توسعه فراهم می‌سازد. (Brown, Holloway, 2007:1)

نتیجه‌گیری و خلاصه

در این مقاله سعی بر آن شد تا اهمیت وقف و کاربرد آن در حوزه‌های توسعه‌ای مورد توجه قرار بگیرد. تجارب عینی کشورهای اسلامی نشان می‌دهد که وقف توانسته است با توزیع ثروت در جامعه و به‌کارگیری دارایی‌ها و اموال خیرین در راستای اهداف انسان‌دوستانه و توسعه‌ای فرصت‌های دسترسی اقشار آسیب‌پذیر را به زیرساخت‌های اصلی توسعه فراهم سازد. در فرهنگ اسلامی، وقف به‌عنوان یکی از الگوهای موفق کارآفرینی یا کارگشایی اسلامی پایدار مستلزم به‌کارگیری همزمان مهارت‌های تجاری و نوآوری‌های کارآفرینانه و استفاده از منافع حاصله برای اهداف فقرزدایی و رفاه اجتماعی اقشار نیازمند است. افزون بر این، با توسعه فرهنگ وقف و فعالیت‌های احسان و نیکوکاری و به موازات رونق بخش خصوصی و انتفاعی، از هزینه‌های انتقالی دولت کاسته می‌شود و بخش عمده‌ای از نیازهای جامعه در زمینه‌های آموزش و پرورش، آموزش عالی، بهداشت و درمان که بار سنگینی بر دوش دولت ایجاد می‌کند به نهادهای مردمی و خود مردم انتقال می‌یابد و چرخه توسعه و رفاه عمومی به موازات تحول در بخش دولتی و خصوصی به حرکت درمی‌آید. ♦

منابع و مآخذ:

۱. آستان قدس رضوی (۱۳۸۷): «وقف چیست؟»؛ پایگاه اطلاع‌رسانی آستان قدس رضوی به نشانی: <http://www.aqrazavi.org>